

PÕHJASAAMI KIRJAKEELE AJALUGU

Marjatta Jomppanen

Oulu ülikool

Ettekanne konverentsil "Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa II"

Väike-Maarja, 24.–25. aprill 2013

Põhjasaami on kõige rohkem räägitud saami keel, mille kõnelejaid on umbes 30 000. Põhjasaami keele kõnelejad elavad Soome, Norra ja Rootsi põhjaosas. Saami keeli räägitakse tegelikult väga laial alal, mis katab suure osa Soomest, Norrast ja Rootsist, ning lisaks ka Venemaal Koola poolsaarel. Saami keelteks on lõuna-, ume-, pite-, lule-, inari-, kolta-, kildini-, turja- ja põhjasaami keeled. Ume-, pite- ja turjasaami keeled on eriti ohustatud, sest neid kõneleb vaid mõni eakas saam.

Saami kirjakeel ja kirjandus tekkisid tänu misjonitööle ja õpetamisele. Alguse sai see Rootsi poolel, riigi lõunaosas. Kirikuõpetajad ja misjonärid tahtsid võita saamide usaldust ja hakkasid seetõttu tõlkima õppe- ja missaraamatuid ning lisaks sellele ka jutlustama saami keeles. Esimesed raamatud ilmusid Rootsi poolel 1619. aastal. Need olid väike missa- ja kiriku käsiraamat „En lijten sängebook“ ning aabits-katekismus. Raamatud olid kirjutatud lõunasaami murrete põhjal.

Põhjasaami kirjakeele esimesed ponnistused 18. sajandil

Aastal 1728 ilmus esimene põhjasaamikeelne raamat, Lutheri „Väike katekismus“. Selle tõlkis saami keelde Morten Lund (1686–1757), kes töötas 18. sajandi algul saami kirikuõpetajana Alta vallas. Enam-vähem samal ajal tegutses piiskop Peder Krogh, kes oli arvamusel, et saami keelt ei ole õpetuse ega jutluse keelena vaja kasutada. Lõpuks asutati siiski misjonikool Tronhdheimis, *Seminarium Lapponicum*. Eesmärk oli õpetada misjonäre ning lisaks sellele ka tõlkida ja toimetada saami keelde pühasid tekste ja õpperaamatuid. Seminari juhatajaks ja professoriks sai Knud Leem (1697–1774). Knud Leem oli põhjasaami kirjakeele väljakujunemisel väga oluline tegelane. Ta kirjutas põhjasaami grammatika, sõnaraamatu, katekismuse, aabitsa ja aastal 1781 ulatusliku sõnaraamatu *Lexicon Lapponicum*. Leemi keelejuhiks oli kirikuõpetaja ja kirjanik Anders Porsanger (1735–1780), kes oli esimene kõrghariduse saanud tundrusaam. Hiljem tekkis Leemi ja Porsangeri vahel vaidlus selle üle, kuidas kirjutada *a*-häälikuid ((*alás–álás* ‘üles’, ‘alasti’)). Kui ei oleks olnud vajadust *a*-häälikuid eristada, oleks saanud kasutada Rootsi poolel trükitud raamatuid, mis oleks palju raha säästnud. Porsangeri arvates oli täiesti selge, et *a*- ja *á*-häälikuid tuleb eristada (nn tavaline *a* ja *á*, mille peal on koma). Rootsi poole kirjaviis ei eristanud tegelikult piisavalt hästi foneeme ja häälikuid ega märkinud diftonge. Kõige suurem probleem oli selles, et rootsi kirjakeel oli algselt loodud lõuna piirkondade murrete põhjal ja see ei sobinud põhjasaami kirjakeeleks.

Negatiivselt mõjus ka 18. sajandi lõpul alanud norrastamise periood. Selle eesmärk oli saami keele kasutus misjonikeelena vähehaaval tervenisti likvideerida.

Põhjasaami keel saab 19. sajandil norrastamise üle võidu

Norra kirikumeestele sai juba 19. sajandi algul selgeks, et saamidele norra keeles jutlustamine ei olnud hea mõte. Saamide haridustase oli langenud. Samal ajal nimetati Põhja-Norraste ametisse piiskop P. V. Deiboll, kes oli huvitatud saamide haridusest. Ta oli arvamisel, et hariduse andmine ja jumalateenistused peavad toimuma saamide oma keeles. Seetõttu peab saamikeelsetele kirikuõpetajatele ja õpetajatele õpetama saami keelt ning tõlkima õpikuid ning muud kirjandust saami keelde. Piiskop Deibolli järel sai saami soost kirikuõpetajaks Nils Vibe Stockfleth (1787–1866), kes töötas ka Oslo ülikoolis saami keele õpetaja ja uurijana. Ta ei oleks nii edukas olnud ilma kahe silmapaistva saami abita. Tema abilisteks olid Hans M. Kolpus (1803–1880) ja Nils Gundersen (1771–1854). Tundub, et Stockfleth sai kogu au endale ja abilised tegid ära tegeliku tõlketöö.

Saami keele tähed *đ*, *ŋ*, *g*, *z*, ja *t* võeti lõpuks kasutusele siis, kui taani keeleteadur Rasmus Rask (1787–1832) kirjutas oma tööst saami keele alal teoses „Ræsonneret lappisk sproglære“. Teos on kirjutatud Leemi grammatika põhjal, mida Rask korrigeeris. Stockfleth võttis hiljem kasutusele tähed *ž*, *č* ja *š*.

Põhjasaami mitu eri kirjaviisi

Pärast Teist maailmasõda oli kasutusel mitu kirjaviisi: Friisi, Bergsland-Ruongi, Konrad Nielsen ja Lapi Haridusseltsi kirjaviisid. Jens Andreas Friis (1821–1896) oli Oslo ülikooli saami keele ja soome keele professor. Friisi kirjaviisi aluseks oli Rasmus Raski ja Nils Vibe Stockflethi poolt kirja pandud keel. Tema kirjaviisi kasutati saamikeelses piiblis, mis ilmus aastal 1895. Selle tõlkis Lars Jacobsen Hætta (1834–1896), kes oli mõistetud kandma eluaegset vanglakaristust. Ta tegi oma tõlkimistööd vanglas. Hætta oli olnud osaline Kautokeino mässus 1852. aastal. Lisaks piiblile kasutati Friisi kirjaviisi ka ajalehtedes. Friisi kirjaviis ei tee vahet *a* ja *á* -häälikutel.

Teine kirjaviis, mis oli kasutusel Norra poolal, oli Nielsen kirjaviis. Konrad Nielsen (1875–1953) oli professor Oslo ülikoolis pärast Friisi. Nielsen on kirjutanud põhjalikke sõnaraamatuid, grammatika ja lugemikke. Ta töötas välja eriti täpse kirjaviisi, millest on rohkem kasu uurijatele kui tavalistele inimestele. Nielsen kirjaviis märgib *a*-häälikut kolme eri *a*-tähega (*a*, *á* ja *â*) (tavaline *a*, koma-*a* ja katusega *a*).

Pärast teist maailmasõda, kui saami keelt õpetati koolis, oli Rootsis, Norras ja Soomes kasutusel erinevad kirjaviisid. Sellest tekkis mõte töötada välja ühine põhjasaami kirjaviis. 1947.

aastal kogunesidki seda välja töötama professor Knut Bergsland Norrast, doktor Israel Ruong Rootsist ja professor Erkki Itkonen Soomest. Selle tulemusena tekkis kaks erinevat kirjaviisi. Norras ja Rootsis võeti 1950.–1951. aastast alates kasutusele Bergslandi-Ruongi kirjaviis ja Soomes 1951. aastal Lapi Haridusseltsi kirjaviis. Bergslandi-Ruongi kirjaviisis on kasutusel kaks eraldi *o*-häälikut (tavaline *o* ja rootsi *å*). Lapi Haridusseltsi kirjaviis on ainus, kus heliliste klusiilide *b*, *d*, *g* asemel on sõna alguses helitud klusiilid *p*, *t*, *k*.

1979. aastal kiideti heaks ühine põhjasaami keele kirjaviis

1974. aastal loodi Põhjamaade Saami keele komisjon, mille üks ülesanne oli ühise kirjaviisi väljatöötamine. Juba varem oli tehtud mitu katset Rootsi, Norra ja Soome saamide koostöö alustamiseks. Saami keele õpetajad kogunesid 1965. aastal Masis. Seal kerkis esile suur soov töötada välja ühine Põhjamaade põhjasaami kirjaviis. Kuid läks vaja veel mitut kokkusaamist aastatel 1971–1978, enne kui ühine kirjaviis heaks kiideti. See võeti kasutusele 01.07.1979. Kuigi ühine kirjaviis pidi arvestama eri murretele iseloomulike joontega, järgis ühine kirjaviis selgelt sisemaa murdeid, eriti Kautokeino murdeid. Pärast 1979. aastat vaieldi veel palju ühise kirjaviisi rakendatavuse üle ja tehti ka mitu katset ühist kokkulepet rikkuda.

Nüüd on meil aga kasutusel Põhjamaade ühine põhjasaami kirjaviis, mida on edukalt kasutatud juba 34 aastat.

Kirjandus

Magga; Ole Henrik 1985: Davvisámegiela čállinvuohki: čállinvuohke bargu 1973 rájes. GIELLA dutkan, dikšun ja oahpaheapmi. Dieđut nr. 2, s. 42–67. Sámi Instituhtta, Guovdageaidnu Norga.

Solbak, Aage 1997: Sámi čállingiela historjá. Gielas Gillii Mielas millii. Davvi Girji OS, Kárašjohka.